

ՀԵՐՔՈՒՄ ՄԸ

ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԱՌ

ԳԵՐ. ԳԷՈՐԳ Ծ. Վ. ԹԷՐԶԻՊԱՆԵԱՆ

Ամենամեծ ցաւով սրտի գրիչը կ'առնում այսօր ձեռքս ուղղելու համար առ ձեզ այս հետեւեալ տողերը, հերքելու համար այն ամէն յերկրանք զոր յուզումնային վայրկեանի մը մէջ կ'երևի թոյլ տուած էք ձեզ հրատարակելու «կաթողիկէ Արձազանգ» (թիւ 151) տարւոյս յետին Յունիս 13 պրակին մէջ: Կը ցաւիմ որ վայրկեանական յուզում մը թերեւ զրդած է ձեզ մոռնալու ամենայն նկատում և վայելչութիւն՝ յատուկ ձեր և իմ նուիրական վիճակին, և անխորհուրդ նախանձայուզութեամբ մը համարձակած էք Տիմոթէի ձեռնոց մը նետել ինձ դէմ: Կը ցաւիմ ո՛չ անոր համար որ զրած էք ինձ դէմ, ո՛չ անոր համար որ քնդհանուր կը պախարակէք «Բազմավէպ»ի խմբագրութիւնը, ո՛չ անոր համար որ յատուկ զրութեամբ մը պատեհ անպատեհ լուտանք կը տեղաք առ հասարակ Միաբանութեան դէմ, — այս ամէնուն համար ինչպէս միշտ՝ այսօր ալ իբրեւ պատասխան պիտի ունենայիք միայն լռութիւն և ներողամիտ արգահատութիւն. — այլ կը ցաւիմ մեծապէս որ Դուք այս անգամ զանցանելով քան զամէն չափ և սահման կը համարձակիք կերպով մը երկրայիլ իմ և իմ Միաբանութեան հաւատոց ուղղութեան և անկեղծութեան՝ ի գայթակղութիւն տկարաց: Այս պատճառաւ է նաեւ որ բռնադատուած եմ, ցաւօք սրտի, ուղղելու ձեզ այս հասարակաց հերքումը. կ'ըսեմ ցաւօք սրտի, որովհետեւ առանց այս բռնադատութեան չէի ուզեր բնաւ ձեր օրինակին հետեիլ և իջնել հրապարակ և հակակդերական աչքերու և բերաններու ճարակ մ'ընծայել անպատշաճ և անվայել հակաճառութեամբ: Դուք, Գերապայծառ, կ'ուղղէք ինձ պատասխան մը առանց երբէք ինծմէ հար-

ցուած ըլլալու. Դուք կը մոռնաք որ զրական դատողութիւն մը յայտնել հրատարակուած գիրքի մը համար, ամէն գիտական պարբերականի ազատ իրաւունքն է. Դուք կը մոռնաք որ երբ զրական դատողութիւն մը պատշաճ սահմաններու մէջ կը մնայ գերծ է ամէն եպերանքէ նոյն իսկ երբ հեղինակին աննպաստ ըլլայ դատաստանը. Դուք կը մոռնաք որ ամէն պարբերականի մէջ երեցած իւրաքանչիւր յողուած որ ստորագրութիւն կը կրէ, ուղղակի հեղինակին պատասխանատուութեան ներքե է, և կ'անխիարիք մեծապէս երբ անհատի մը յայտնի ստորագրութեամբ հրատարակուած գրութիւն մը Դուք ընդհանուր խմբագրութեան և Միաբանութեան մը կը վերագրէք, կ'անխիարիք նաեւ այնու որ յողուածագրիս անունն ալ անգիտանալ կը կեղծէք ձեր յետին միտքերու դիմելու համար: Եւ ի՞նչ էր իմ զրութիւնս, ինչո՞վ այդ տողերը կրնային ձեզ վշտացնել որ այնքան կը յուզուիք մինչև իսկ բնաւ չհասկնալու կամ ձիւտ հսկունք հասկնալու քան ինչ որ ես ըսած եմ: Դուք հրատարակեցիք փոքրիկ տետրակ մը (86 էջ փոքր 8⁰) Գրիստոնէական կրօնից ազատութեան համաշխարհիկ յորելեանին աթիլը՝ յատուկ քեզ մ'առնելով ձեզ Ս. Գրիգոր Լուսաւորյան մեր ի Հոռո ողորոյրիւնը, զոր կ'ուզէք պաշտպանել և իբրեւ ապացուցուած պատմական ստուգութիւն ցուցնել. և ես ընդհանուր զրախօսական յողուածի մը մէջ, ի մէջ այլոց՝ ձեր այս հրատարակութեան վրան ալ փոքրիկ զրական ակնարկ մ'ուղղեցի. հիմա ստիպուած եմ հոս դարձեալ արտասպիւղ զայն, որպէս զի ուղղապէս դատուի թէ՛ իմ գրութիւնն և անոր հոգին, և թէ՛ ձեր այս վերջին պատասխանին անպատշաճութիւնը. դատաստանը կը թողում ամէն ուղղամիտ անձերու որ յետին մտքեր և կանխակալութիւն կարծիք չունին իմ գրութեանս իմաստները խեղաթիւրելու համար: Ահաւասիկ իմ համառօտ տողերս՝ որոնց կը զուգեմ նաեւ Գեր. Մաղարեան վ.ին հրատարա-

կուլթեան առթիւ գրած սողերս ալ, զորս նշանայն պախարակելի կը գտնէք, և Գեոր. Ն. Մինաս Վ. Նուրիաննանի հրատառակութեան առթիւ գրած սողերս ալ, զորս բոլորովին անգիտանալ կը կեղծէք... բարի հաւատքով արդեօք:

«Աթոզիկէ Արծաղն» Թերթին գանազան թիւերն (թ. 96-104) ունին յաջորդաբար հրատարակուած ուսումնասիրութիւն մը կառնող ինքնուրուի մը չէ եղած յարաբերութեանց, և այդ ուսումնասիրութիւնն այժմ առանձին հատորով մ'ալ լոյս կը տեսնէ: Հեղինակն Գեոր. Գեորգ Մ. Վ. Թերթիպաշեան ղլխաւորապէս (ինչպէս բնական էր) կը հետաքրքրուի Ս. Գրիգոր լուսաւորչին ի Հոովմ ուղեորութեան ինդիզը. ինդիզը ալ որ շատ թեր ու դէմ գրութեանց և տեսութեանց առիթ տուած է արդէն առանց վերջնական լուծման մը յայտնելու, կրնանք ըսել որ այդպիսի լուծում մը ներկայացնել մեզ Գեոր. Թերթիպաշեան, մինչդեռ կը կրնի նախորդ պատճառաւորութեանց հիմնական կէտերը: Մեզի համար կը թուի թէ ինդիզը կը մնայ դեռ նոյնպէս վիճաբանութեան ենթակայ որքան ալ Գեոր. Հեղինակը ջերմ պաշտպան հանդիսանայ Ս. լուսաւորչի ուղեորութեան կատարուած ըլլալուն ի Հոովմ, հետեւելով երեւելի ջգովաններու, Ազգերանձններու, Յովնանաններու տեսութեանց: Որքան ալ հաճելով և յօժարութեամբ ընդունիր ազգային այս ամենամեծ պարծանքը, լինք կրնար հաւատալ որ այս հրատարակութեամբ հակառակ կորցաւ բոլոր տարակոյսներն ալ ինչպէս ի լուսաւորչաւ նուած ըլլան: Որքան ալ սիրով — հակառակ արտաքին մասնագետաց մերժողական գրութեան և հիմնուելով միայն ազգային մատենագրաց հաստատուն ու միաժամյա աւանդութեան վրայ, — ընդունիր տեսականութեան և զայնակցութեան մը գոյութիւնը երկու հօգը և քրիստոնեայ պաշտպաններու միջեւ, և իբր զանազան հետեւանց ընդունելն նաև երկու Սուրբ Հայապաշտաց միջև կերպարական սիրոյ զօր ու հաղորդակցութիւն մը — ինչ որ աւելի քան հաւանական՝ սերտագոյն եղած կը հաւատանք, — եւ մնան դեռ ստուգելի պարզազայնի որ այս կրնային տեսութեանց ու հաղորդակցութեանց հանգաւմաններու մասին, որոնց մէջ վերջինը է՝ նաև տեղւոյ հանգաւմանը, Եւ յիշուի մեր ձեռքն եղած այսօրուան առհասարականքով կարելի է՝ Է պատմական ստուգութեամբ ճշդել թէ յիշատակուած Հոովմ քաղաքն՝ է՛ր ստուգելի Հոովմ՝ մայրն քաղաքաց, Թէ Կ. Պոլսին՝ նոր արժանաւորական կայսերական, Թէ Կիտարիս՝ հիմնավայրն հռովմական կայսերական քաղաքականութեան, Թէ... Նոյն իսկ Երուսաղէմ՝ արքայն քաղաքն Փրկչական տնօրէնութեանց՝ որ ազգային մշնադարեան աւանդութիւն մը ունիւր կը բերէ երկու քրիստոնեայ առաջին սուրբ էն, հապաններ և շնո նոյն իսկ Յիսուսի Ս. պատարազի իորհրդով սրբազորուած սուր Արեւմտի կնիւն կու տան կերպարակցութեան զայնագրութիւնը:

— Դարձեալ շեղուողիկէ Արծաղնըքն ամփոփուած հատոր է՝ Գեոր. Յակոբ Վ. Մաղարիտայի Հիմնադրութեան իր. Տէր Կոմիտաս Նահապետիկն, որ ութնասուններորդ դարուն մեր ազգային ամենամեծ պարծանաց մին է իւր հաւատաց ախոյեան հանդիսանալով և Քրիստոսի սիրոյն համար մարտիրոսական արեւն ուրախաբար ճեղղով, Իր. Տէր Կոմիտասայ անունն իւր զերեքմանիք վրայ կատարուած րաշնելադրութեանց համարումը արարուած է արդէն ազգին մէջ, սակայն իրիտ թիւք թիւք տեղեկութիւն ունենալով վարուց և նահապետութեան պարզապարտութեան, ուստի մեծապէս օգտակար զօրծ է՝ Գեոր. Մաղարիտան Վ. ի աշխատութիւնները:

— Ժամանակակից և հոգեկից և նաւաստակից Իր. Տէր Կոմիտասայ կը նաև մեր լուսանորոգ Հիմնադիր Երանաւորէի Միխիթար Արքեպիսկոպ, որ Թէպէտ շունչաւ առիթ արեւմտ մարտիրոսանալու, այլ հանդիսացաւ յաճախ առիթներու մէջ ախոյեան անյաղթ և խոստովանող և քաղաք ճշմարիտ քրիստոնեական ուղղափառ կրօնից:

Հիմայ յուսակից ակնկալութեամբ որ այլևս հասած ըլլայ ժամանակն որ Ս. Եկեղեցին հաւատացելոց առջև ներկայացնէ զինքն երանութեան ու սրբութեան լուսաւորչութեամբ զարդարուած, մինչդեռ միայն Ս. Ժողովոյ առջև կը կատարուի իւր երանացուցման գտօր, Գեոր. Հ. Մինաս Վ. դատին Լուսաւորչը, կը հրատարակէ ընդարձակ վարք մը իտալերէն լեզուով. և այսու դիւրութիւն կ'ընծայէ թէ՛ թնիկից դատաւարաց և թէ՛ հաւատացելոց բազմութեան աւելի սերտիկ ճանչնալու Միխիթար ինչպէս վերութիւնը: Այս նպատակաւ համառօտ ժողովրդական վարք մ'ալ հրատարակուեցաւ անցեալ տարի Ս. Վազարու վանաջոյ մամուլէն:

Հիմայ ուրեմն, Գերապայծառ, կը հարցնեմ Ձեզ. Ինչ կայ այս գրածիս մէջ որ պախարակելի ըլլայ. ինչ կայ որ ուղղակի Չեր իսկ հրատարակածը չըլլայ թէ՛ Հայք և Կոստանդիանու գրքին և թէ՛ այս Կար. Արաքսեղի յօդուածին մէջ. ինչ լեզուով կարդալու որմ հայերէն գրած սողերս որ բոլորովին իմ զաղափարիս հակառակն հասկցած էք. ուսկից հանցիք թէ

«Լատ Միխիթարեան Բագմավիկ թեր. «Թին, այս ուղեորութիւնը՝ 1. Ստոյց չէ «2. գրեթէ սուտ է. 3. եթէ երբեք տեղի «ունեցած ալ ըլլայ՝ ա) լոկ ազգային «պարծանք մըն է, ր) պարզապէս հաւ «աւարներու մէջ եղած եղբայրական «սիրոյ զօր մըն է և տեսած որ հաղորդ «դակցութիւն, որ հնար է՝ սերտագոյն «եղած ըլլայ. — ահա այսչափ, ուրիշ «ոչինչ» — Ուսկից կը հանէք թէ

«Այս գրութեան մէջ տարակոյսներ չի «բար կը գլեն, անհեղեղ առաջարկու «թիւններով» Որոնք են իմ յայտնած տարակոյսներս որ զիրար կը գրեն, որոնք են անհեղեղ առաջարկութիւններս: Մէջ սիւն նաև գրախօսական ակնարկիս մէջ ո՛չ անհնական տարակոյս մը յայտնած եմ և ոչ անձնական առաջարկութիւն մ'ըրած եմ: Եւ անընդունելիօրէն զարմանալի է որ հայերէն հաւելող որ քաղի հաւատքով (in buona fede) և առանց չարտքիան (senza malignità) կարենայ Ձեր յօդուածը գրել «Բագմավիկ»ը կարդալէն վերջ:

Այս' ես երբ այդ տողերը գրեցի, երբ փոքրիկ դիտողութիւնս ըրի, դիտում չուների բնաւ գիտական յօդուած մը գրելու, ոչ ալ առաջարկուած խնդիրը իբրև թեղուսումնասիրելու իմ կողմանէս. բայց Դուք կը սխալիք մեծապէս երբ կը համարիք որ այդ դիտողութիւնս անապացոյց և վարկ-սպարազի և զորք է ոևէ ո'չ միայն գիտական այլ նոյն իսկ մատենագրական կուրնորոշենէ. Ընդհակառակն անոր մէջ ամփոփուած էր շատ գիտական շնորհիւն (precisione scientifica) և մատենագրական հմտութիւն, զորս Դուք ամէնէն առաջ պիտի կարենայիք հասկնալ եթէ իրապէս լաւ ուսումնասիրած ըլլայիք Ձեր թեղը, եթէ գիտական կերպով և ըստ կանոնաց կրկնութիւն (ինչպէս կ'ըսէք) և ո'չ կանխակալու մտքով (ինչպէս կ'ընէք) փնտռած ըլլայիք ճշմարտութիւնը. Այդ գրութեանս մէջ չէի ուզած քննադատել Ձեր գրքին պակասութիւնները, այլ միայն ընդհանուր գծերու մէջ. մնալով, յայտնած էի որ Ձեր այս հրատարակութիւնը այսքան ծանրակշիռ և վիճաբանուած խնդրոյ մը մէջ գիտական աշխարհի համար նորութիւն մը, նոր մէկ ապացոյց մը յառաջ բերած չէ. այս էր միայն իմ ըսածս և այս դարձեալ կը կրկնեմ. իսկ թէ կ'ուզէք իմ անձնական համոզումս ալ գիտնալ, շատ բացայայտ կերպով յայտնած եմ արդէն. կարգացէք անգամ մ'ալ և պիտի խոստովանիք (եթէ անկեղծ էք և ճշմարտութիւն կը սիրէք) որ հոն չկայ բան մը անապացոյց, վարկսպարազի, անորոշ, չընդունած, առաջգական, ո'չ յետին ու ծածկուած միտքեր, ո'չ ալ նորք քողի ետեւ ցոյցադրուած ինքնաբիւն. պիտի խոստովանիք որ հոն գրած ու յայտնած եմ թէ

1. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորչայ ի Հոռով ուղևորութեան խնդիրը շատ թեր ու դժ գրութեանց և տեսութեանց առիթ տուած է արդէն առանց վերջնական լուծման մը յանգեալու.
2. — Վերջնական լուծում մը չէք ներկայացներ Դուք ալ, մինչդեռ կը

կրկնէք նախորդ (precedente) պատճառաբանութեանց հիմնական կէտերը, և խնդիրը կը մնայ դեռ նոյն, պէս վիճաբանութեան ենթակայ.

3. — Ես անձնապէս հաճոյցով և յօժարութեամբ կ'ընդունիմ, և կը համարիմ ազգային ամենամեծ պարծանք.
4. — Սիրով կ'ընդունիմ տեսակցութեան և դաշնակցութեան գոյութիւնը երկու վեհապետներու միջև.
5. — Սիրով կ'ընդունիմ երկու Սուրբ Հայրապետաց միջև եղբայրական սիրոյ զօդ ու հաղորդակցութիւն մը.
6. — Կը յայտարարեմ որ այս եղբայրական սիրոյ զօդն ու հաղորդակցութիւնը, աւելի քան հաւանական սերտագոյն՝ եղած կը հաւատամ (credo, più che probabile, certamente, avvenuto).
7. — Այս կրկնակ տեսութեանց ու հաղորդակցութեանց հանգամանքներումս (լաւ ու զրէք, ո'չ թէ էութեան՝ այլ հանգամանքներու մասին) կը մնան դեռ ստուգելի պարագայներ.
8. — Այս ստուգելի հանգամանքներու մէջ վերջինը չէ նաև տեղոյ հանգամանքը, քանի որ Հոռով ըսելով զանազան քաղաքներ հասկցած են գիտնականք.

Ասոնք են հաւ իմ ըսածներս՝ պարզ և յայտնի (chiaro e palese). և տեսէք թէ ո'րքան հակոտնեայ են իմ ըսածներս և Ձեր հասկցածները. իսկ թէ իմ ըսածներուս մէջ ո'րքան մատենագրական հրատարակական վերջին տուեալներու համաձայն, պիտի տեսնենք քիչ վերջը. Հիմայ նախ անցնինք Ձեր հրատարակած գիրքին և այս անվայել յօդուածին քննութեան, որպէս զի համոզուիք որ եթէ իմ գրութեանս մէջ ծածկուած ու յոռած (ո'չ թէ քողարկուած) բան մը կար, այդ էր բոլոր իսկ Ձեր հրատարակած գիրքին պակասաւորութիւնը՝ թէ՛ իբրև գիտական հրա-

տուրիսն և թէ՛ իրեն ձևարարութեան ան-
կեղծ հետազոտութիւն: Եւ ես այս բաները
լուծ ու ծածկած էի դիտմամբ ի յար-
գանս Ձեր եկեղեցական պայմանին, Ձեր
գրաւած դիրքին և Ձեր գիտնական անձի
համբաւին: Իցիւ թէ այս փափկանկա-
տութիւնս գնահատել գիտնայիր: — Այս
հերքմանս մէջ թողով վարկեանս մը իմ
անձնական համոզումներս, զորս յայտնի
պարզեցի, բոլորովին objectif կերպով
քննութեան պիտի առնում Ձեր հրատա-
րակութիւնն ու վերջին յօգուածը:

II

Կը գրէք «որ գիտական կերպով և ըստ
կանոնաց կրիստիկայի» Դուք պատմականա-
բար ստոյգ ցուցուցած էք Ս. Լուսաւոր-
չայ ի Հոռով ուղեորութեան դէպքը, և
կը զայրաւնաց որ ես ինչո՞ւ յայտնած եմ
որ այս դէպքին զանազան պարագայներու
նկատմամբ գիտնականք տարակոյսներ կը
յարուցանեն, և այդ տարակոյսները դեռ
վերցուած չեն Ձեր այս հրատարակու-
թեամբ: Եւ Ձեր զայրոյթը այն աստիճան
զՁեզ կը մղէ որ առանց աջ ու ձախ նա-
յելու կու տաք ինձ պատուոյ ընկերներ
Վօլդէն, Ռոնան, Արդիականք, Ռւրացոյ-
ներ, Հերետիկոսներ, Փարիսեցիներ, Մո-
լորեաններ (ամէնն ալ մեծ գիրով սկսած,
ինչո՞ւ՝ չեմ գիտեր), Կ'ենթադրեմ որ հի-
մայ աւելի հանդարտած ըլլաք և կրնաք
պարզութեամբ տեսնել որ այդ ընկերու-
թիւնը որո՞ւ կը վայէ, քանի որ Դուք
ինքնին այդ տարակոյսներու գոյութիւնը
կը հաստատէք և փոխանակ մերժելու՝
զանոնք կ'ընդունիր:

Շատ ճիշտ կ'ըսէք որ պատմութիւնը
խաղալի չէ, Պատմութիւնը քունահանոյց
չկերարկոյր (էջ 66) և կը հաստատէք որ
քննադատութիւնը ամենախիստ կերպով տրա-
մաբանութեան կանոններու կ'ենթարկուի (էջ
34), բայց կը մոռնաք այս անյեղի ճշ-
մարտութիւնները և գործով կը ջնջէք Ձեր
խօսքը: Որ և իցէ դէպք պատմականօրէն
ստոյգ ապացուցուելու համար պէտք է որ

հաստատապէս գիտցուին անոր գիտաւոր
պարագայները՝ անձը, տեղը, ժամանակը,
առանց որոնց ամէն ոք ազատ է չհաւա-
տալու և նոյն իսկ իրեն կեղծ մերժելու
որ և է պատմութիւն մը՝ որուն այս երեք
զխաւոր պարագայները միանգամայն ան-
յայտ են, մանաւանդ երբ նոյն իսկ պատ-
միչներու վրայ բանաւոր տարակոյսներ
կը յարուցուին: Դուք, Գիբպալթաու,
պատմութիւնը խաղալի կ'ընէք, պատ-
մութիւնը Ձեր քմահաճոյց կ'ենթարկէք,
երբ պատմականաբար ստոյգ կ'ըսէք դէպքի
մը համար, որուն ե՛րբ հանդիպած ըլլալը
չէք գիտեր, որո՞ւ հանդիպած ըլլալը կը
տարակուսիք և փախստեամբ կ'անցնիք,
ո՞ր հանդիպած ըլլալը չէք քննիր: Բա-
ցէք Ձեր գիրքը 62 էջ ուր Ս. Լուսա-
ւորչայ և Տրդատայ ի Հոռով ճամբորդու-
թեան տարւոյն նկատմամբ կ'ըսէք. «Որ-
պէս և իցէ, ճիշտ տարուան և ամառան
որոշումը չի կրնար ճշդուիլ՝ և այն էա-
կան ալ չէ. բաւական է որ դէպքը ստոյգ
և անժխտելի է». այո՛, ստոյգ և անժխտելի
է ըսելով կ'ենթադրէք անշուշտ իր երկու
միւս զխաւոր պարագայներու հաստա-
տութեամբ: Սակայն կը մոռնաք որ անձի
պարագայն ալ արդէն ջնջած էիք 27 է-
ջին մէջ ուր Ս. Լուսաւորչայ և Տրդատայ
ի Հոռով հաննիլը, կ'ըսէք, «երբ լսեցին
Աստուածակարգ Թագաւորն պատուակալ ա-
րտոյցն՝ և Հայրապետն մեծ Արքեպիսկո-
պոսն աշխարհամոռն դրանք, որոնք առնու-
կալիք Սեղրեստորոս» ևայլն, իսկոյն Սեղ-
րեստորոս անուան վրայ ուշադրութիւն կը
կոչէք ծանօթութեան մէջ և կը հաստա-
տէք որ «ըստ Փարիզեան ուրիշ մի քանի
ընտիր օրինակաց պիտի ըլլայ Երանդիոս»
Ուրեմն ո՞վ էր Հայրապետը, Սեղրեստորոս
թէ Եւսեբիոս: Այսպէս ահա Դուք ինքնին
ջնջած էք հաստատութեան երկու զխա-
ւոր պարագայները. ասոնց փոխարէն զէթ
ջանացած ըլլայիք երրորդ պարագայն,
այսինքն տեղը անխախտ կերպով հաս-
տատել. ընդհակառակն Դուք անկէ ալ
բոլորովին փախուստ կու տաք, և տա-
րակուսի տակ կը թողուք երբ յէջ 67

կը յիշատակէր Հ. Տաշեանի մէկ զիտու-
ղութիւնը. « Եթէ Տրդատայ արեւմուտք
երթալը կ'ընդունուի, մեծ դժուարութիւն
մը յիշա ընդունելու հետ որ Ս. Գրիգոր
այ ընկերացած ըլլայ, ըստ Աղաքանդեղեայ:
Այս խնդիրն ունի քննութեամբ կարօտ է »:
Ո՛ր մնաց ուրեմն պատմական ստուգու-
թիւնը:

Այսքանը միայն բաւականէն ալ աւելի
հերքում մ'էր Զեք զրութեանց, որոնց
համար Դուք յաւակնոտ պարծենկոտու-
թեամբ մը կ'ըսէր թէ գիտական կերպով
են և ըստ կանոնաց կրիտիկայի, և կը
բռնադատէր զիս օրինակներով Զեզ մատ-
նանշելու որ շատ հեռու կը գտնուիք զի-
տական կերպէ և կրիտիկայի կանոններէ,
զորս բոլորովին մոռցած ալ կ'երկիր հե-
տեալ առիթներու մէջ: Ե՛լ 56 կը գրէք.
« Իր պատմածին մի մասը, դաշինքը, զոր
Տրդատ կոնց կոստանդիանոսի հետ, քանի
որ ամենատոյգ է, միւս մասը, որ անոր
գլխաւոր պատճառը, հի՛մ, շարժառիթն
է, այս է ճամբորդութիւնը, ինչպէս կրնայ
կասկածելի նկատուիլ »: Ո՛ր տրամաբա-
նութիւնը կը ցուցնէ Զեզ որ դաշնադրու-
թիւնը հետեանք մ'է և ճամբորդութիւնը
գլխաւոր պատճառ, հի՛մ, շարժառիթ. մի՛
թէ Տրդատ ճամբորդելու համար դաշինք
զրաւ, թէ դաշնադրութեան համար ճամ-
բորդեց:

Ե՛լ 82 կը գրէք. « Գրիգոր այս վար-
դապետութիւնը իր մանկութեան սորված
էր կապաղովկացւոց Եկեղեցւոյն ուղղա-
փառ դաւանութենէն. Նիւսացիներու, Նա-
գիանգացիներու, Բարսեղներու հոգեշունչ
վարդապետութենէն »: Արդ գիտէ՞ք թէ
երբ ապրած են այս Ս. Հայրապետներու
իւրաքանչիւրը: Ս. Լուսաւորչայ համար
գիտէք ճշտիւ որ 333ին առ Աստուած
փոխուած էր (էլ 39). արդ ինչպէս կ'ըլ-
լայ որ ինքը կ'ուսանի հոգեշունչ վար-
դապետութենէն Նիւսացւոյ՝ որ ծնած է
332ին, Նագիանգացւոյ որ ծնած է 328ին
և Բարսղի որ ծնած է հագիւ 329ին:
Սակայն կ'երկի որ ժամանակագրութիւնը
Զեք զօրաւոր մասը չէ: Ուղիղ տրամա-

բանութիւնն (dialettica) ալ ու պատճա-
ռաբանութիւնն (ragionamento) ալ Զեք
զօրաւոր մասը չեն երկիր քանի որ չէք ի-
մանար յոռի շրջանի (circolo vizioso) մէջ
ըլլալինդ երբ կար. Արձագանդի մէջ յէլ
375 կը գրէք. « Հայ պատմութեան . . .
այս գէպը... հաստատուած է Հայ Պատ-
մութենէն »: և դարձեալ յաջորդ (376)
էջին մէջ. « Ի Հոռվմ ուղեորութեան պատ-
մական դէպքին ստուգութիւնը... պարզա-
պէս կը յիշու պատմական անագին Դեպ-
քի մը վրայ »: Դարձեալ զօրաւոր չէք
երկիր ուղիղ տրամաբանութեան մէջ և
Դուք Զեզի կը հակասէք, երբ մէկ կող-
մանէ գիտք. Հ. Գաթրճեան զովասանօք
մինչև յերկինս կը բարձրացնէք և իրեն
անըմբռնելի պատուանուն մը կու տաք
(որուն ծանրութիւնն ինքնին զՁեզ կը
ճմլէ) քննադատ անքննադատելի անուա-
նելով և միւս կողմանէ այս անորին
կոչական մեծն Գաթրճեան, անեման պատ-
մաբան և ազգիս մէջ առաջին և առաջնակարգ
քննադատ անքննադատելին (էլ 62) կ'արհա-
մարհէք և իր հաստատութեան հակառակ
զՍ. Սեդրեատրոս կը համարիք Հայրապետ
Հոռվմայ երբ Ս. Լուսաւորչայ գնաց հոն.
միթէ չէ՞ք կարդացած որ Զեք իսկ յի-
շատակած տեղոյ մէջ Հ. Գաթրճեան
կը հակի ըսելու որ՝ սխալ է Սեդրեատրոս
անունը և պիտի ըլլայ Եւսեբիոս. և զոր
ուրիշ տեղ ալ դարձեալ կը կրկնէ և կը
հաստատէ: Դուք Հ. Գաթրճեանի հետ
այսպէս վարուելէ վերջ ինչո՞ւ կը զայ-
րանաք որ ես իր անունը չեմ յիշած երբ
կ'ըսեմ, թէ Դուք հետեած էք « Երեւելի
Չամչեաններու, Ազգերեաններու, Յովնան-
եաններու », Զեք իսկ բառերով՝ զորս
կրնաք տեսնել յէլ 65: Ընդհակառակն
պէտք էիք աւելի զո՞ր ըլլալ իմ լուսութե-
նէս քանի որ Դուք այսքան սերտիւ կը
պաշտէք զինքը. որովհետև ուզելով զինքն
ալ յիշատակել՝ պիտի ստիպուէի անհրա-
ժեշտ յայտնել որ ձեք երկուքին զազա-
փարները չեն համապատասխաներ՝ մա-
նաւանդ հակառակ են իրարու, քանի որ նա
Եւսեբիոսը կը ճանչնայ և Դուք Սեդրեա-

տրուր՝ իբրեւ Հռովմայ Ս. Հայրապետ՝ որ հիւրընկալեց զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Դարձեալ ինքն «անգուգական Բաթրու-նեանը, որ ինքնին առանձինն, բաւական է խումբերու դէմ» զՁեզ սխալացուցած է իրեն հետ, երբ յեցած իր վրայ՝ հաւանական կը գտնէք թէ Ս. Լուսաւորչայ եւ Տրդատայ ուղեւորութիւնն եղաւ 312ին, ընդհակառակն Դուր ինքնին գիտէք որ կոստանդինոս հազիւ դարձաւ քրիստոնէայ 312 հոկտ. 29ին եւ իւր հոչակաւոր Միլանոս հրովարտած կ'անեց 313ին գարնան։ Մի՞թէ կարելի՛ էր իբրեւ քրիստոնէայ կայսեր այցելել անձի մը որ դեռ քրիստոնէայ չէր եղած։ Սակայն ըսինք արդէն որ ժամանակագրութիւնը Ձեր գորաւոր մասը չէ. հիմայ անցնինք աւելցնելու որ յիշողութիւնն ալ այս անգամ Ձեզի շատ հաւատարիմ ծառայութիւն չմատուցաներ, եւ նախ կը խանգարէ Ձեր մատենագրական հմտութիւնը երբ ըսել կու տայ որ ամբողջ գիտական դասակարգը, միանմանաւ, առանց բացառութեան կ'ընդունի զայս (էջ 43), առանց յիշելու այնքան տարակուսողները եւ մերժողները, եւ կամ երբ գոչել կու տայ Ձեզ հիսմայի անուններ Ագաթանգեղոսի, Զենորայ, Բուզանդի համար (էջ 376 կաթ. Արձագ.) որոնց վրայ զրուած հատորները մոռցած՝ կամ բնաւ իսկ չճանչցած կ'երեւիք։ Երկրորդ շատ վատ կը ծառայէ Ձեզ յիշողութիւնն ինչ երբ Ձեր գրածն ալ կը հետացնէ Ձեր մտքէն. որովհետեւ մինչ յանցանք կը համարէք ինձ այս դէպքը ազգային պարծանք անուանելու, Դուր նոյնը կը յեղիեղէք անդադար գոչելով մեր պատմութեան փառապանք դէպք (էջ 35), մեր պատմութեան ամենաշքեղ մէկ էջը (36), փառք մեր ազգին (65), հայ պատմութեան ամենաշքեղ դէպք (էջ 375 կաթ. Արձագ.) եւ այլն։ Դարձեալ մինչ զայդպեայն չարամտութեամբ կը հարցնէք ինձ թէ ինչ կը հասկնամ մեր ազգն ըսելով, Դուր շարունակ կը կրկնէք (ո՛չ անշուշտ առանց բան մը հասկնալու) պոսեմաք կ'ըսէ Հայր, Հայ պատմութեան ոսկեղէն մէկ էջը, Հայոց է

առումութեան պատիւը (էջ 10), փառք մեր ազգին (68), մեր սիրտի ազգին (յառաջարան Դ.) եւ այլն. հիմայ ես հարցնեմ Ձեզ թէ ինչ կը հասկնաք Հայ ըսելով, մեր ազգը ըսելով. պատմաբանեցէք եւ ճշտիւ պիտի իմանաք թէ ինչ կը հասկընամ ես ալ մեր ազգն ըսելով։ Բայց, Գեւորայածառ, ամէնէն աւելի յիշողութիւնն ինչ կը դաւաճանէ Ձեզ երբ համարձակ պատգամ մը կ'որոտաք կար. Արձագագի մէջ (էջ 377) ինձի դէմ յայտնելով որ Հռուր միայն Հռովմ հասկցուի, իսկ ուրիշ քաղաքներու համար կ'ըսէք. «կարելի է թէ այդ քաղաքներէն ոմանց ելլէր մէկ հեղինակ մը Հռուր քառք ըլլայ, — թէ եւ այդ շատ հազուադէպ է, եւ նոր մակդիրով եւ ոչ ամէն քաղաքաց համար»։ Մի՞թէ կարելի՛ է, միայն երբե՛մ, արդեօք մէկ հեղինակ մը, միշտ նոյն մակդիրով. իսկ ուր դասենք զՁեզ, Գեւորայածառ, զՁեզ, որ յէջ 48—50 յիշատակելով Եղիշէի աւանդածը՝ Հայոց առ թէնդոս Բ. Փոքրը կայսր զրկած պատգամաւորութիւնը, եւ կրկնելով ոսկեղէնի երկասիրութեան հետեւալ տողերը «Եւ իբրեւ յանդիման «եղեն մեծի թագաւորին եւ ընթերցան «զգիր. պաղատանաց Հայոց աշխարհին եւ «զյիշատակարանն նախնեացն, բազում «մատենանք ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ «զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս «գտանէին», յաղթական պարձանք կը գոչէք. «Ահա նոր լոյս, նոր հաւաստիք, վճռական եւ անընդդիմակաց Ագաթանգեղոս կը հաստատուի նաեւ Հռումայ արքունական դիւանին մէջ պահուած հին յիշատակարաններէն (documents) եւ բազում մատենաներէն»։ Ո՛րն էր այդ Հռուր, մի՞թէ է. Պոլիս չէ՞. ո՛ր է պահանջուած նոր մակդիրը. ինչ բան Ձեզի իրաւունք կու տայ այնքան դարեւ ի վեր խափանուած սովորութիւն մը նորէն արժարժելու եւ մինչ ոգւով չափ կը կուրիք հաստատելու որ նախնեաց գիրքերու մէջ գործածուած Հռովմ անունը պէտք է գուտ Հռովմայ համար առնուլ, Դուր ո՛ր բաւաւոր տրամաբանութեամբ այսօր դեռ

Պուլսոյ համար Հռովմ անունը կը գործածէր, թէ ընդհակառակն նոր՝ Չեզի միայն յատուկ պատմական յիշատակարան *documentis*ներով գտած էր արդեօք որ Թէոդոս Բ. Փոքր կայսրը 408-440ին (էջ 48) բուն իսկ Հռովմայ մէջ թագաւորած է:

Անկեղծութեամբ խօսինք, Գերապաւածաւ. այս համառօտ գրութեան մէջ Ձեր ամէն կարողութիւնները միաբանած կ'ենք ինչ զՁեզ գաւաճանելու. և ընդհակառակն յանդուգն դատողութիւն մը, անխորհուրդ նախանձալուզութիւն մը, չարամիտ հակառակութիւն մը զՁեզ բռնաբար կը վարեն: Ափսոս, թողունք սակայն այս անձնական տխուր իրողութիւնը և քննենք քիչ մ'ալ արդի ուղիղ և ճշմարիտ գիտնականներու լոյսով խնդրոյ առարկայ եղող և այս անախորժ և անպատշաճ հակաճառութեան պատճառ եղող դէպքը:

III

Դուր կար. Արձագանգի (էջ 376) մէջ կը պնդէր որ այս ուղեւորութեան պարագայից մասին կրցած են միայն քանի մի նորիք տարակիցանէր յարուցաներ. և յաջորդ (377) էջին մէջ յանդուգն համարձակութեամբ կը յաւելուր որ այս նոր մատենագիրներ որ կը մերժեն... (ասոնք) կ'ամբողջական են, կամ ուրիշ կամ հերձաւոր. և յառաջ կը վարէք. «արդ գիտնական փաստը մեր կողմն ըլլալով հանդերձ, ինչ է արդեօք... ստիպումը, անհրաժեշտ հարկը՝ ասոնց միայն հետեւելու, և ոչ թազմաբխ հիմնապէս գիտնական կարողիկէից և նոյն իսկ գիտնական այլաբաններու, որոնք իբր ստոյգ դէպք մը կ'ընդունին այս ուղեւորութիւնը»: Թողունք հիմայ բոլոր այլաբան գիտնականները (եթէ կան, և որոնց մասին շատ տարակուսելով գէթ անունները կ'ուզէինք իմանալ) որոնց հետ չենք ուզեր բնաւ կապել այս խնդիրը, ու միայն առնունք թազմաբխ հիմնապէս գիտնական կարողիկէից համոզումները, որոնք պիտի տեսնէր որ յայտնապէս կը տարա-

կուսին, կ'այլափոխեն կամ կը մեկնաբանեն և նոյն իսկ համարձակ կը մերժեն. Էւ ասոնք Ձեր համարածին չափ ալ նոր չեն, և իրենց գլխաւոր առաջնորդ ունին հռչակաւոր Պարունիոս ծիրանաւորը, որուն անշուշտ նոր անունը տալու պիտի չհամարձակիր, քանի որ ապրած է 1538-1607. պիտի չհամարձակիր մանաւանդ տարակուսելու հիմնապէս գիտնական ըլլալուն քանի որ ամբողջ աշխարհ այդպէս կը ճանչնայ և կը յարգէ զինքը. պիտի չհամարձակիր մերժել իր կարողիկէ ըլլալը քանի որ Ս. Եկեղեցւոյ իշխան ծիրանաւոր մ'է, երկու անգամ մագաչափիւ միայն քահանայապետ չէ եղած, և որ Ս. Եկեղեցիէն հրապարակաւ ծանուցուած է երանելիաց դասուն մէջ իբրեւ Venerabile: Տեսէք արդ իր խօսքերը զորս գրած է 1588-1593ի ժամանակ, աւելի քան երեք դար առաջ՝ առնելով Նիկեոսիոսէ. *Sunt qui Gregorium una cum Tyridate ad Imperatorem Magnum Constantinum venisse tradant, eumque tam miranda et inopinata audientem, magnopere laetatum esse.* և կը յաւելու *Sed haec puto accidisse cum Constantinus abiit in Orientem, quando ad eum e remotissimis Orbis partibus (ut tradit Eusebius) legationes venerunt.* Ասկէ ճիշտ դար մը վերջն է հռչակաւորն Ստիլիանէ, զոր Դուր ալ կը ճանչնաք հմուտ գիտնական, ուղղափառ քահանայ և Յիսուսեան Միաբանութեան զարդ. մին՝ այն հսկայական Վարդ Սրբոց հրատարակողներէ, որոնք Պուլսոյները կ'ըստին: Ահաւասիկ այս անձին վկայութիւնն ալ. *Totum istud regis Teridatis iter saltem dubium videri debet* ... և մի առ մի քննելով զանազան պարագայներ և հաստատելով որ հաւանաբար դաշնադրութիւն մ'եղած է ընդ մէջ Տրդատայ և Կոստանդիանոսի, կը յաւելու. *At satis probabile et verisimile*

1. Baronius. հատ. III. յաթն. 311 XXVII.

est, Teridatem anno 324 ad Constantinum totius imperii dominum excurrisse, ut pacem et amicitiam cum eo stabiliret. Si autem id revera fecit, longe probabilius est, aut Caesarea aut Nicomediae, aut in alia quadam civitate Minoris Asiae, collocutus esse dictos principes, quam Romae¹. Այս համոզումն է որ մինչև այսօր ամբողջ Պոլլանդեանք, — ամենն ալ հանրածանօթ գիտնական և ուղղափառ Յիսուսեան քահանաներ — պահած են տակաւին: Անցնինք հիմա հոչակաւոր Հ. Դաթըրեանին, որ իսկապէս հմուտ և սրամիտ քննադատ է Թ յարգելի ամենուն, առ որ Չեր այնքան չափազանցութեամբ և թեթեւաբար շոյալած ածականները աւելի վիշտ են քան պատիւ, ծաղրածութիւն՝ քան յարգանք: Բայց լաւ է որ գէթ իւր հեղինակութիւնը կը ճանչնաք. կարդացէք (Տիեզ. Պատմ. Բ. էջ 479). « Սակայն թերևս առաւել հաւանութեան է՝ թէ յամի կողմ 312 այն (այսինքն ուղեորութիւնը) կատարեցաւ... Այդ՝ յամի անդ յայնմիկ Սեղրեստոս չէ ի միջի, այլ թուի թէ զայն իսկ պահանջէ Ազաթանգեղոս. թող զայլ ինչ օրինակս՝ ընտիր օրինակն Փարիզեան զրեալ յամի 1204՝ ունի ոչ Սեղրեստոս, այլ Եւսեբիոս, որպէս և օրինակն հին ուստի յոյն քաղուածոյ թարգմանութիւնն առ Մետափրաստեայ յեղեալ է, այսպէս և օրինակն ընտիր ի մերում մատենադարանի » : Նոյնպէս ծանօթութեան մէջ ալ յիշելով որ Գրիգոր Տղայ Սեղրեստոսի անունը կու տայ, կը համարի որ այդ անունն անվաւեր Դաշանց թուարքէն առնուած ըլլայ, Նոյն խնդրոյն վրայ կը դառնայ նաև Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց երկասիրութեան մէջ և կը գրէ (էջ 65). « Բայց բախտով Տրդդարուն սկիզբներէն մեր պատմութեան ամենէն ստույգ կէտերէն մէկն է՝ որ երթմը, տեսութիւն մը և հոգեւոր օծութիւն

մը ժառանգուած է ան միութեան կենդրոնէն՝ ուր մեր Հայրը ոչ թէ դաշինք կը գնէ — քաւ լիցի, — այլ սուրբ հասարակ կ'ընդունի յերանելի եպիսկոպոսապետէն Հռոմայ յԵւսիբիոսէ » : Եւ ի ստորեւ իրրև ծանօթութիւն կը յաւելու անդարդարձեւով. « Ճիշտ այսպէս կ'երեւայ, նայելով լաւագոյն ձեռագիր մատենաներուն, և ոչ՝ Սեղրեստոս, որն որ Նիկիոյ ժողովոյն պատմութենէն եկած մտած կ'երեւայ և որ Եւսեբեայ յաջորդն է » : Այս բանս կը հաստատէ նաև Գեր. Հ. Տաշեան զոր Դուրք ալ կը ճանչնաք իրրև արդի քննադատութեան մէջ հեղինակորին մը որ յրօթեմ կը պատճառարարեն (էջ 64) և իրմէ վկայութիւններ ալ կը բերէք՝ թէպէտ խեղաթիւրելով և յեղաշրջելով: Արդ բացէք իր Ազարակեղոս առ Գիորգոյ Ասորի Եպիսկոպոսի երկասիրութիւնը (էջ 145—147) և պիտի տեսնէք հոն Չեր իսկ կիսով միայն յառաջ բերած վկայութիւնը. « Բայց մեծ նշանակութիւն ունի մեզի համար յաջորդ հատածը, ուր կը պատմուի՝ թէ Տրդդար և Գրիգոր Հռոմ գնացին Կոստանդինոսի և Սեղրեստոսի (լաւ եւս՝ Եւսիբիոսի) այցելութեան » : Դարձեալ. « Այս կէտը կրնայ ցուցնել նաև թէ յամին 312 եղաւ այս դաշնադրութիւնն. և արդեամբք մինչև սոյն տարւոյ վերջը Հռոմ էր Կոստանդինոս. և ճշտիւ այս առնեն էր Եւսիբիոս Հռոմայ քահանայապետը » : Գեր. Կապատիւն. Հ. Տաշեան զեռ աւելի առաջ կ'երթայ և հոն, ուր Դուրք հակառակ ամենայն ուղղութեան և առ ոտն հարկաւ նետելով զրական պարկեշտութիւնը՝ իրմէ վկայութիւն կը կոչէք Չեզի նպաստաւոր բաժինը միայն, և Չեզ աննպաստ բաժինը կը խեղաթիւրէք լոկելով և ըսելով որ « Տաշեան ևս կը յարէ հաւանականութեան ուրիշ փաստեր ալ » (էջ 65), նա հոն ճիշտ Չեր լուծած տեղւոյ մէջ՝ բոլորովին հակառակ կը հաստատէ և յայտնապէս կ'ըսէ. « Այս ամենայն դաշանց գոյութիւնը կը ցուցնէ. բայց ի հարկէ ասկէ ուղղակի ցուցուած չըլլար թէ Տրդատ անձամբ Հռոմ գնաց դաշնադրութեան. մա-

1. Acta SS. հատ. VIII. Sept. էջ 401—402.

նաւանդ որ Բուզանդայ «Միջնորդարեամբ» բառն այլ և այլ ենթադրութեանց հիմն կրնայ ըլլայ»։ Թողունք որ նոյն իսկ վերագոյն յիշուած միւս վկայութեան մէջ ալ երբ կ'ըսէ. «Եթէ Տրդատայ արեւմուտք երթալը կ'ընդունուի, մեծ դժուարութիւն մը չկայ ընդունելու նաև որ Ս. Գրիգոր ալ ընկերացած ըլլայ, ըստ Ազգաթանգեղեայ։ Այս խնդիրն աւելի քննուած է Խան Կարստ է տակաւին (Համբ. Ամս. 1891 էջ 247), Դուք բողոքովին սխալ կը հասկնաք և հակառակ մեկնութիւն կուտաք, համարելով թէ Գեր. Հ. Տաշեան Լուսաւորչայ Հոռոմ երթալն ընդունի. ընդհակառակն նա Տրդատայ երթալուն ալ կը տարակուսի և այս խնդիրն աւելի քննութեան կարօտ է տակաւին Կ'ըսէ։ Անցնինք դեռ ուրիշներու. Felix Nève անտանի ուսուցչապետ Պելճիոյ Լովանիոյ ուղղափառ Համալսարանին, իր 1886-ին հրատարակած *L'Arménie Chrétienne et sa littérature* գրքին մէջ (յէջ 249) կ'ըսէ Ս. Լուսաւորչայ նկատմամբ. Si l'on ne peut éclaircir toutes les circonstances mystérieuses de sa vie, les *hagiographes européens* ont été portés depuis longtemps à rivoquer en doute le voyage qu'il aurait fait à Rome avec le roi Tiridate sous le règne de Constantin, et le traité qui aurait été conclu entre ces deux princes, d'accord avec Grégoire et le pape Sylvestre. Եւ ահա ճիշտ այս գիրքին համար է որ յիշատակաց արժանի գերեւ ջանիկ կաթ.-Պատր. Ստ. Պետրոս Ազարեան 1887 յուն. 20 թուականաւ շնորհակալութեան նամակ մը կ'ուղղէ առ հեղինակն, և հոն կը գրէ ճիշտ այս բաները. Comme nous, — et plusieurs autres avec nous, — avons entièrement agréé l'exactitude de l'expression, la profondeur de l'érudition et, ce qui est beaucoup, la science orthodoxe de l'honorable écrivain, nous avons loué et louons

unanimentement votre amour de la science qui a eu pour but de faire connaître davantage à l'Europe notre nation et son Eglise. Եւ յառաջ վարելով իր գովասանաց արտայայտութիւնը կը շարունակէ մաղթելով. Que votre livre rare et glorieux se dresse comme un obélisque immortel et se perpétue et que votre nom aimable et honoré soit rappelé avec bénédiction et éloges à jamais dans les annales de notre nation, au nom de la quelle nous vous offrons de sincères remerciements, à cause du grand présent par lequel vous l'avez glorifiée et nous vous exhortons à persévérer.

Այս նամակին բնագիր օրինակն անշուշտ պիտի ունենաք Ձեր քով Պատր.-Կաթողիկոսարանի դիւանին մէջ, իսկ եթէ այդ կորուած է կրնաք տեսնել անոր հրատարակութիւնը 1894ին տպագրուած Mgr. T.-J. Lamy-ի կենսագրական ներքողին մէջ (Un orientaliste belge Félix-Jean-B.-J. Nève. Bruxelles).

Ուղղափառ աստուածաբան և հմուտ հայագէտ մ'է նաև Fr. Tournebize Պէյրութի Յիսուսեանց Համալսարանի ուսուցիչ, որուն *Histoire politique et religieuse de l'Arménie* ընդարձակ հրատարակութիւնը ընդհանուր բանասիրութեան կողմանէ շատ հաճութեամբ ընդունուեցաւ թէ՛ այն ատեն երբ մաս առ մասն լոյս կը տեսնէր *Orient Chrétien* ուղղափառ հանդիսին պրակներուն մէջ (1900) և թէ հիմայ՝ երբ առանձին հատորով մ'ալ աւելի ճոխացած ընծայուեցաւ ուսումնասիրաց (1910)։ Արդ հեղինակը խօսելով այս հակաճառուած խնդրոյն վրայ՝ յէջ 55-56 այսպէս կ'եզրակացնէ իր դատողութիւնը. Il nous semble assez probable qu'une entente a eu lieu entre Grégoire et Sylvestre, comme entre Tiridate et Constantin. A-t-elle eu lieu par lettre, par intermédiaire? cette dernière hy-

pothèse est plus vraisemblable. Nous savons qu' Aristacès, l'un des deux fils de Grégoire, déjà sacré pontife, assista en 325 au concile de Nicée. On est bien en droit de penser que, du moins, par ses légats, le pape aura été mis au courant des événements accomplis en Arménie et aura confirmé dans sa charge et ses privilèges le catholicos Grégoire. Celui qui contesterait le bien fondé de notre conclusion rejetterait du même coup la reconnaissance officielle du roi d' Arménie par Constantin. La plupart des anciens auteurs arméniens, en effet, ne séparent point le pacte politique du pacte religieux et supposent les mêmes rapports entre Sylvestre et Grégoire qu'entre Constantin et Tiridate. Առնունք ի վկայութիւն նաև անուանի Simon Veber ուղղափառ և գիտնական հայազէտ քահանայն, վարդապետ աստուածաբանութեան և ուսուցչապետ՝ դասախօս կրօնից ջատագովութեան Գերմանիոյ Ֆրայպուրկ քաղաքին ուղղափառ Համալսարանին մէջ: Իր 1903ին հրատարակած Die Katholische Kirche in Armenien երկասիրութեան մէջ, սա՛րնդարձակ բաժին մը կը նուիրէ մեր խընդրոյն (էջ 187-194), ուր պաշտպան հանդիսանալով հանդերձ ազգային աւանդութեան, իբրև ճշմարտասէր քննադատ մը միշտ իւր համոզմանց բով կը յիշէ նաև ուրիշներու տարբեր կարծիքն ալ երեք խնդրական պարագայից մասին. այսպէս՝ մինչ ինքը ժամանակին համար կը հաս-

տատէ որ Die Reise muss nach dem Wortlaut des Agathangelus bald nach 312 stattgefunden haben, denn die Kunde von der Bekehrung Konstantins wird als Beweggrund bezeichnet, չպակիր յիշելու որ այլք կը դնեն նաև 318 և 320ին: Նոյնպէս անձին համար, Թէպէտ ինքը կը ճանչնայ զՍ. Սեդրեատրոս, կը յայտնէ որ այլք ընտրելագոյն գրչագիր օրինակներու հետեւելով կը դնեն զԵսեբրիոս: Տեղւոյ պարագային նկատմամբ ալ հարցնելով հանդերձ Թէ ինչո՞ւ տեսութիւնը Հոռովմայ մէջ ալ պիտի չկարենար կատարուիլ, կը յիշէ մի առ մի այլոց կարծիքը որոնք Հոռովմայ տեղ կը ճանչնան Նիկամիդիա, Կ. Պոլիս, Սարգիսկէ՝ և կը վերջացնէ իւր խօսքը բառ առ բառ յիշատակելով Gelzerի տեսութիւնը. Welches aber auch immer der Ort der Begegnung gewesen sein mag, «der Bericht über die Reise Trdats und Gregors an den Hof Konstantins ist völlig authentisch, und ebenso hat Armenien (wohl in Sardika) mit Rom einen feierlichen Allianzkontrakt geschlossen, der bis 363 Bestand hatten». Եւ այս՝ եւրոպական արդի բանասէրներու մէջ (որքան ինձ ծանօթ են) միակ մատենագիրն է, որ գիտնական ըննութեամբ կ'ուզէ հաստատել մեր ազգային աւանդութիւնը՝ մինչդեռ այլք առանց այլ ևս մեր վերագոյն յիշածներուն նման չափաւոր լեզու մը բանցնելու և պարագայից նկատմամբ միայն տարակուսելու, բացայայտ կերպով կը մերժեն բոլորովին տեսութեան էությունը: Ասոնց

1. Կը տեսնէ՞ք ուրեմն որ իմ յիշած կիսաբիւս, Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ քաղաքներէն դուրս Հոռով անունը կ'ուզուի տրուած տեսնել նաև Նիկամիդիոյ, Սարգիսկէի և Փոքր Աթոյ ուրիշ քաղաքաց համար ալ (alia quadam civitate Minoris Asiae ինչպէս վերագոյն տեսաւ)։

2. Աւելորդ է հոս յիշատակել Յիսուսեան P. Donat Vernierի Histoire du Patriarcat Arménien Catholique գիրքը (սպ. 1891) որ այս

խնդրոյս ալ ի պաշտպանութիւն կը նուիրէ երկարէջեր (85-106), որոնց մէջ սակայն կը պակսի բոլորովին գիտական քննութիւն, վկայութեան կը կոչուին միայն մեր ազգային մատենագիրք կարգաւ՝ մի խառնելով նաև Դաւանդ թուարկի և յանգիւղի պայպիսի վճռոյ մը Saint Grégoire l'Illuminateur est allé à Rome vers l'an 311 de l'ère chrétienne, et le pape Saint Sylvestre l'a élevé alors à la dignité patriarchale.

կարգէն է Tamarati որ իր L' Eglise Géorgienne հրատարակութեան մէջ (տրպագրուած ի Հոկտմ 1910ին և Վատիկանեան Առաքելական Պալատան գրաքննիչ Magister Հ. Lepiditi և իւր փոխանորդ Գեոր. Ceppetelli Կ. Պոլսոյ տիպոգրատր Պատրիարքի վաւերացմամբ) կ'ըսէ (յէջ 284). On rejette généralement le voyage de saint Grégoire et du roi Tiridate à Rome, pour la simple raison qu'aucun écrivain, ni grec, ni latin, n'en parle. Si réellement ce voyage à Rome avait eu lieu, un tel événement ne serait certainement pas resté inaperçu et aurait laissé des traces. Բայց ամենէն աւելի գիտնական հեղինակութեամբ և վճռական կերպով կը խօսի Գեործ. Լ. Petit (Պատմիկնեան-վերափոխման կարգէն և այժմ արքեպիսկոպոս Աթէնքի, հմուտ բանասէր և հետախուզող արեւելեան եկեղեցեաց վարդապետութեանց և աւանդութեանց, Ալը սա աստուածաբանական մեծ Հանրագիտակին մէջ, զոր կը պատրաստեն Եւրոպայոյ ամենէն աւելի նշանաւոր գիտնականք և աստուածաբանք, և որոն հրատարակութիւնը դեռ հազիւ F տառին վերջերը հասած է, ի բառն Arn énie (հմտ. Dict. de Théo. Catholique հատոր Ա. էջ 1893) խօսելու կարգը երբ այս ուղևորութեան կու գայ՝ բացայայտ և կտրուկ կերպով կը վճռէ. Je n'ai pas à parler ici du voyage à Rome de l' Illuminateur; c'est une fort belle légende, rien de plus, և կ'անցնի ուրիշ նիւթերու:

IV

Ասոնք են ահաւասիկ, Գեորապայծառ, հաճողունները բազմաթիւ հիմնապէս գիտնական կամողիկէից, զորս ամէն ալ միանգամայն կ'արհամարհէք և յանդուգն և անխորհուրդ նախանձայուզութեամբ կ'որակէք ստուրք կամ թողոքական են, կամ ուրացող կամ հերձուածող. և Դուք այս

անունները կու տաք իմաստուն բանասէրներու, ամենապայծառ աստուածաբաններու, կաթողիկոս Պատրիարքի մը, Վատիկանեան Առաքելական Պալատան Magisterի մը, որոնք կը վաւերացնեն և կը յանձնարարեն գովեստիւր Ձեր քմահաճոյ գիտութեամբ ստոյգ համարածին հակառակ գրութիւններ, և որ լրումն է յանդգնութեան, և որ ստուգիւ հերետիկոսութիւն է, այս անունները կու տաք երանաշնորհ անձի մը զոր Ս. Եկեղեցին իր փառաւորեալ անդամներու կարգին մէջ հռչակած է պաշտօնապէս Venerabile կոչմամբ, Բայց արդ հարցնեմ Ձեզ, գիտէի՞ք Դուք այս ամէնը, թէ չէիք գիտեր: Եթէ չէիք գիտեր աններելի է չգիտնալը Ձեզ համար. իբրեւ հայ ուղղափառ վարդապետ մը պէտք էիք գիտնալ ազգային այսքան կարևոր աւանդութեան մը նկատմամբ յուզուած բոլոր խնդիրները. պէտք էիք հետազօտել և գիտնալ դարձեալ իբրեւ զրազէտ անձ մը որ իրեն իեզ կ'առնու այս ծանր խնդիրը. և դարձեալ երէ չէիք գիտեր յանցանք մ'է Ձեզ համար այնքան թեթևութեամբ վճիռներ հատանել ալ ու ձախ. գէթ մարդկային խոհեմութիւնը աւելի չափաւորուած և համեստ լեզու մը գործածել Ձեզի պիտի յանձնարարէր իսկ եթէ գիտէիք և չգիտնալ կեղծեցիք, եթէ գիտէիք և ծածկեցիք ու լռեցիք, Դուք ոչ թէ ճշմարտութեան առաքեալ եղաք, այլ եղաք կուսակից ոգւոյ ստույթեան և խեղաթիւրեցիք ճշմարտութիւնը գոհացնելու համար Ձեր յետին միտքերը: Եւ ահա Դուք, որ ի դէպս և յանդէպս Ս. Գրոց մարգարիտները կը ցանէք ու կը ցանցնէք, մոռցաք կարևորագոյններէն մին՝ որ այնքան ալ կրկնուած է. «Որ փորէ խորխորատ ընկերին՝ ինքն լցցէ»:

Այս ճշմարտութիւնները, Գեորապայծառ, պիտի չուզէի Ձեզ յանդիմանել, այլ սիրով պիտի լռէի ներողամիտ և անյիշալար ժպիտ մը միայն ցուցնելով, եթէ Դուք՝ միայն ինձ դէմ գրած ըլլայիք, եթէ նոյն իսկ Միաբանութեանս դէմ գրած ըլլայիք, ուրիշ նիւթերու նկատմամբ և

որերէ լեզուով մը, բայց Դուք չեմ գիտեր որպիսի՝ հոգիէ մղեալ ժամանակէ մ'ի վեր Զեզի ունակութիւն ըրած էք, ի մեծ գայթակգութիւն տկարաց, Միաբանութեանս կրօնից ամբողջութիւնն, անթուփիւնն ու անկեղծութիւնը չարամիտ երկբայութեանց ենթարկել, և ասոր չէի կրնար և պէտք չիմ լռել, հակառակ ամենայն զիջող ու լռասէջ քարեացականութեանս:

Եւ մի'թէ կարելի՞ էր առանց չարամիտ գրգռութեան՝ պահարարկել զիս որ եր. Տէր կոմիտասայ նուիրուած գրքոյկի մը գովեստն ըրած միջոց՝ չեմ գործածած Հայ կարողիկէ հասարակութիւն, Հոռոմական Ս. Եկեղեցի, կարողիկէ կրօնից համար մարտիրոսացած, Էջմիածնականաց մատնութեամբ կամ ստոյգ նման ո՞՞ մը. մի'թէ երկտող գրախօսութեան մէջ ամբողջ վաճրք մը կ'ուզէիք գտնել. մի'թէ բաւական պայծառ չէին ազգային ամենամեծ պարծանք, իսկ հաստաց ախոյեան, Քրիստոսի սիրոյն համար մարտիրոսացած, անունն իսր գեղեցեանին վրայ կատարուած քրեանքագործութեանց համարաւ ազգիս մէջ արդեւ տառածուած բառերս. բաւական չէին մի'թէ յանձնարարութիւնքս ամենուն կարողաւ այդ իրքերը՝ որպէս զի տեղեկութիւն ունենան իր վարուց եւ նամատակութեանս պարագաներուն, Եւ եթէ բուն անկեղծութեամբ Զեր ըսած ոճերն ալ կը փնտռէք, ինչո՞ւ քանի մը տող ալ չէք շարունակեր ընթերցումիդ հանդիպելու համար Երանաշնորհ Մխիթ. Արքեպիսկոպոս զորածը՝ ախոյեան անյաղժ եւ խոստովանող եւ քարոզ զմարտիրոս քրիստոնէական Ուղղափառ կրօնից, - Ս. Եկեղեցին, - Տիմիւս Ս. Ժողովոյ սուղէ և կատարուի իւր երանացուցման դատը. և այլն, ինչո՞ւ հոս ալ կէս կը թողուք Զեր քաղուածքը, ինչպէս վերագոյն ըրիք Հ. Տաշեանի վկայութեան: Կարելի՞ էր առանց չարութեան թերի գտնել իմ բացատրութիւնս երբ երկու Սուրբ Հայրապետաց միեւ յեղբայրական սիրոյ զօր ու հաղորդակցութիւն կատարուած ըլլալը սերտագոյն (հաւաստեալ, ամենաստույգ, հաստատապէս) կը հաւատամ: Ինչ

չո՞ւ չէք զիտեր որ երկու թագաւորաց համար կը դնեմ որոշ տեսակցութիւն և դաշնակցութիւն բառերը, իսկ Ս. Հայրապետաց համար կը յատկացնեմ եղբայրական սիրոյ զօր և հաղորդակցութիւն. մի'թէ մոռցած էք Եկեղեցւոյ մէջ նուիրագործուած այս բաներուն իմաստը, Դուք որ վարդապետ մ'էք աստուածաբանութեան և դաստիարակուած Հոռոմայ մէջ. մի'թէ հաստատակցութիւն, Սրբազան քահանայապետի վեհապետ զիտարարեան պակասութիւն կը համարէք քահանայապետներու ամէն եւ պիտկոպոսաց անխորի եղբայր անուանակոչութիւնը, Եկեղեցւոյ հաղորդակցութիւն բացատրութիւնը, Դարձեալ մի'թէ առանց չարութեան է, մի'թէ ճշմարտութիւնը խեղաթիւրել չէ՞ ձեր հաստատումիդ թէ Բագմալիկ կարողիկէութեան ի պաշտօնաւորութիւն քան թան մը յի տպիր, ինչո՞ւ կը մոռնաք Օրմանեան Պատրիարքին դէմ գրուածը զոր Դուք ալ կար. Արքեպիսկոպի մէջ բառ առ բառ օրինակեցիք. ինչո՞ւ կը մոռնաք Դ. Վարուժանի դէմ գրուածը, Ս. Մարկոսի գանգալատան վերաշինութեան հանդիսի, Վեննայի Ս. Հաղորդութեան Ժողովի նկարագրութիւնները, Սիւլվէն քահանայի կենսագրութիւնը՝ իր գործերէն գեղեցիկ նմոշով մը (որուն վրայ կար. Արքեպիսկոպ տող մ'ալ չդրաւ՝ եթէ չէ վրեպած մեր աչքէն), շինիչ և գողտր պատմութիւնները՝ ինչպէս կէս գիշերուան պատարագ և այլն: Ինչո՞ւ չէք ուզեր միշտ այս ամէնը որ դեռ անցեալ և այս տարւոյս մէջ հրատարակուեցան Բագմալիկի սեւեւաններու մէջ, Ոչ, Գերապայծառ, մեր ջով չկայ յետի միտք, ծածկուած մարքեր, պատմաման փորձեր. պարզ ու բարձր է միշտ մեր դրօշակը որուն հաւատարիմ կը մնանք ընդ հուր և ընդ սուր և ընդ ջուր ալ անցած միջոց. նուիրական է մեր այդ դրօշակը զոր կտակ ընդունած ենք մեր երանաշնորհ Հիմնադրէն, և զոր այնքան Մխիթարեան Հայրեր, կաթողիկէ Ս. Եկեղեցւոյ ճշմարիտ ախոյեաններ, հոգեղ փրկութեան հոգեմուտը առաքեալներ, երկու դարուց մէջ իրենց խոստովանողական

վկայութեամբ, իրենց նահատակական ա-
րեամբ պճներ ու փառաւորներ են: Տեսէք
թէ որքան վսեմ ու պայծառ է այդ՝ նոյն
խակ Եր. Մխիթ. Արքայօր բառերով. «Ա-
ռաքեալն Պօղոս կամէր ինքնին նշով
« լինիլ ի Գրիստոսէ վասն եղբարք և
« ազգականացն. և այս ո՛չ այնպէս իբրու
« թէ զազգն առաւել սիրիցէր քան զԳրիս-
« տոս, ի սիրոյ որոյ ոչ ո՛ր կարէր մեկ-
« նել զնա. այլ կամելովն զայն՝ ցուցա-
« նէր զմեծութիւն սիրոյն զոր ունէր առ
« օգուտն ազգին իւրոյ. որոյ վասն և
« հոգով չափ աշխատէր վասն նոցա, և
« ո՛չ երբէք ծանծրանայր թէ և ի վեր
« քան զչափն խոտեցեալ լինիւր ի նոցա-
« նէ: Ըստ այնմ և ես ջանալով հետեիլ
« հետոց առաքելոյն, որքան կարեմ, և
« որչափ կենդանի եմ, ջանամ աշխատիլ
« վասն հոգևորի օգտի և շահաւէտու-
« թեան ազգին իմոյ. թէ և երբեմն վասն
« ճշմարտութեան հաւատոյ իցեմ յոմանց
« ի նոցանէ խոտեցեալ, և կամ միշտ
« խոտիցիմ: Վասն որոյ ո՛յք և իցնի որք
« զինէն խորհին, և կամ ընդ ընկերս իւր-
« եանց խօսին, զայս և եթ ծանիրցեն: Զի
« թէպէտ սիրեմ զազգն իմ, և զաշխատին
« վասն օգտի նորա, բայց այնու սիրտն
« իմ ի յուզղափառէ դաւանութենէն հա-
«ւատոյ Սրբոյ Եկեղեցւոյն Հոռոմայ ոչ
« երբէք մեղկանայ: Եւ հակադարձաբար՝
« թէպէտ ըստ ամենայնի ստորարկեալ եմ
« և ստորարկանեմ զիս միշտ ի ներքոյ
« հնազանդութեան գահին Հոռոմայ, ըստ
« որում և Հայրն մեր սուրբն Գրիգորիոս
« Լուսաւորիչն ինձ օրինակ կայ, բայց
« այնու սէրն իմ և ջան աշխատանացս
« առ օգուտն ազգին իմոյ (թէ և զիս վասն
« այսպիսեայ հնազանդութեան քամահիցէ)
« ո՛չ երբեք թուլանայ: Եւ եթէ նաև
« վասն այսպիսեաց իմոց ասութեանց ի
« կեանս յայս յամենից մարդկանց, և
« կամ յոմանց խոտիլ և առ ոչինչ հա-
« մարիլ ինձ առաջի կայ, զայն ես յօ-
« ժարաբար ընդգրկեմ, թէ իցէ այն ներ-
« կայ, և թէ ապագայ»:

Ահաւասիկ այս է մեր դրօշակը որով

կը պարծինք. և այս պէտք էր ըլլալ ա-
մէն կաթուղիկէ հայ քահանայի դրօշակը.
խակ Դուք, թերևս և կ'անգիտանաք իսկ՝
թէ որոյ հոգւոյ էք:

Հ. Յ. ԱԻԳԵՐ

Գ Ր Ա Ւ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

CHATEAUBRIAND EN ORIENT

Անցեալ ամիսները Ֆրանսայի գրական
բուրն մեծ թերթերը (*Journal des dé-
bats, Revue des deux Mondes* և այլն)
առիթ ունեցան իրենց սինակներուն մէջ
սեկստիտիւն չնւթով մը զբաղելու՝ որոնց
արձագանգ եղան և իտալական քանի մը
թերթեր (*Giornale d'Italia* և այլն), Ֆրի-
պուրիի Համալսարանէն պսակուած՝ Հ.
Կ. Վ. Տէր - Սահակեան Մխիթարեան
վարդապետը Գիտական աշխարհին կ'ըն-
ծայէր գիտաւոր նոր ուսումնասիրութիւն
մը Ֆրանսացի մեծ հեղինակին անուանի
ճանապարհորդագրութեան (*Itinéraire*)
վրայ:

Տէր-Սահակեանի պատկառելի այս եր-
կասիրութեան արդիւնքը կը կայանայ ա-
նոր մէջ, որ գիտցած է իւր զրքին Առաջին
մասին մէջ իրեն յատուկ լուսաւոր և ծաղ-
կեալ ոճովն ընթերցողներուն առջև պար-
զել համեմատական բազմաթիւ սինակ-
ներով այն խել մը աղբիւրները ուսկից
Շաթոպրիան օգտուած է իւր *Itinéraire*-ը
շարադրելու համար, առանց սակայն ա-
նոնց հեղինակներու անունը յիշատակելու
ինչպէս Labbé, Guénée, Pococke,
Chandler, Doubdan, Saint Sau-
veur և այլն: Գիտական վարդապետը կը
ցուցնէ մեզի Շաթոպրիանի այս անուր
բանագրութեան բուրն զաղտնիքը:

Երկորդ մասին մէջ Հ. Կ. Տէր-Սա-
հակեան կը պարզէ մեզի Ֆրանսացի մեծ
գրագէտին Այրուստը և հոգեբանութիւնը: